

ОДИН РІЗНОВИД ЗАСТІБОК ДО ШКІРЯНОЇ СУМКИ З ЛІТОПИСНОГО ЗВЕНИГОРОДА

У 2010 р. проводилися археологічні дослідження на території городища літописного Звенигорода (Пустомитівський р-н Львівської обл.). Вивчалася південна частина окольного города¹. Крім об'єктів і культурного шару епохи бронзи – пізньоримського періоду, відкрито забудову й культурний шар середини XI – першої половини XIII ст.² Серед численного речового матеріалу зафіксовано два предмети, що виділяються із загалу артефактів раннього Середньовіччя. Обидва предмети – застібку й уламок нижньої частини горщика – виявлено в межах однієї траншеї у 30-сантиметровому (від рівня денної поверхні) прошарку культурних відкладів. Стаття присвячена визначенню датування і призначення знахідок.

Застібку (інв. № 278) виконано з бронзи (рис. 1–2) – відлито в ливарній формі. Вона має основу у вигляді прямокутної рамки з пластинки шириною 3 мм і завтовшки 2 мм. По кутах назовні виступають півкруглі потовщення, на зворотній поверхні яких вміщено чотири короткі штифти для кріплення. У внутрішньому полі рамки на одній з довших сторін виступає плоский гачок, за формою близький до арабської цифри “7”. Простір між прямою стороною гачка та рамкою має вигляд округлого отвору.

Відповідь на запитання про призначення таких предметів дають знахідки, зафіксовані в похованнях на цвинтарі біля с. Августинішки на правому березі р. Даугави в Латвії³. У двох із 140 поховань (№ 118 і 139) серед

¹ Вперше розвідковий шурф (площею 64 м²) у межах цієї ділянки розпланувала у 1959 р. Галина Власова, встановивши наявність культурного шару XII–XIII ст.: Власова Г. Исследование древнерусских памятников в с. Звенигород // *Свешников И. К. Отчет о работе археологической экспедиции Львовского государственного музея в 1959 г.* Див.: Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Од. зб. 260. – С. 29–30. У 1973 р. Олексій Ратич заклад розкоп площею 220 м², в межах якого відкрито два будівельні горизонти житлово-господарської забудови, попередньо датованих X–XI і XII–

XIII ст.: Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді на Львівщині в 1973 р. // Науковий архів Інституту українознавства НАН України. – Од. зб. 242.

² Гупало В., Войцещук Н. Звіт про результати археологічних досліджень (розкопок) на пам'ятці археології “Городище літописного Звенигорода” в с. Звенигород Пустомитівського району Львівської області у 2010 р. // Науковий архів НДЦ “Рятівна археологічна служба”.

³ Берга Т. Литовские элементы в кладбищах Августинишки и Слутишки XIV – начала XVII века // *Lietuvos Archeologija*. – 2001. – Т. 21. – С. 421–429.

супровідного інвентарю тілопокладення відзначено рештки шкіряних сумок, віднайдених на лівій стегновій кістці. Надзвичайно важливо, що замки, на які застібались сумки, збереглися у комплекті – верхній і нижній, аналогічний до звенигородської знахідки, елементи. Це дало можливість Тетяні Берзі реконструювати механізм. На лицеву поверхню клапана-накривки прикріплено бронзову пластинку – на одній сумці видовженої трапецієподібної, на іншій – п'ятикутної форми (рис. 3 а). Зі зворотної сторони в нижній частині цієї пластини був довгий штифт з округлою голівкою, який проходив наскрізь через шкіру (рис. 3 в). Під клапаном на лицевій поверхні передньої стінки кишені сумки за допомогою штифтів закріплено прямокутну рамку з гачком всередині, що слугувала нижньою частиною замка (рис. 3 б). Під рамкою знаходилася тонка бронзова пластинка (рис. 3 г), призначена охороняти шкіру від пошкоджень. Механізм замка діяв так: при накриванні кишені клапаном голівка штифта накладки вміщувалася у прямокутну рамку на кишені, до округлого отвору праворуч від гачка, далі треба було пересувати її вздовж гачка в отвір, який він замикав (рис. 3 а–б).

Крій таких сумок простий – два фігурно вирізані полотнища кишені, зшиті знизу і обабіч; клапаном могло бути довше нижнє полотнище задньої стінки кишені або його могли викроїти окремо й пришити зверху до задньої стінки кишені. Загалом, таким виробам притаманні підпрямокутна чи трапецієподібна форма і майже тотожні розміри: довжина 19 см, ширина 19,5–21,5 см (сумка з поховання № 118); довжина 18 см, ширина 19 см, ширина клапана 21,5 см (сумка з поховання № 139). Клапани обох сумок оздоблено бронзовими аплікаціями у вигляді кутників, заклепок, пластинок. У похованні № 139 збереглися рештки шкіряного пояса з пряжкою і два окуття на ньому у вигляді голів биків, призначені для підвішування сумки на поясі. На підставі монет у намисті в одному з поховань час функціонування цвинтаря біля с. Августінішки окреслено в межах XIV – початку XV ст.

Аналогічні до описаних нижні прямокутні рамки замків часто знаходять на території Литви. За систематизацією Євгеніуша Светікаса, виділено два різновиди – прямокутні (тип I) й округлі (тип II). Відповідні артефакти виявлено, як правило, в похованнях, що датуються XIV – початком XVII ст.⁴ При цьому особливого значення набувають рештки шкіряних сумок із комплектними замками. При незмінній формі нижньої частини затворного механізму, верхня його частина – накладна пластина на клапані сумки – мала різні обриси. Серед загалу виділяються, передусім, два різновиди: виконані із суцільної пластинки й ажурні. На відміну від латгальських, сумки з литовських пам'яток рясніше оздоблені бронзовими аплікаціями⁵, при тотожних крої, розмірах (з незначними коливаннями) і формі, вони мають виразніше профільовані краї клапанів, вирізані дугасто або фігурно.

⁴ Svetikas E. Lietuvos didžiosios kuni-gaikštystės christianizacija XIV a. Pab. – XV a. – Vilnius, 2009. – T. 1. – S. 442.

⁵ Ejudem. Tretininkų odiniai kapšeliai: jų

apkalų tipologija, chronologija ir simbolika // Lietuvos Archeologija. – 2003. – T. 24. – P. 241–266.

Рис. 1. Звенигород. Південна частина Окольного города. Лицева поверхня нижньої частини застібки. Бронза, литво. Друга половина XIV ст.

Рис. 2. Звенигород. Південна частина Окольного города. Зворотна поверхня нижньої частини застібки. Бронза, литво. Друга половина XIV ст.

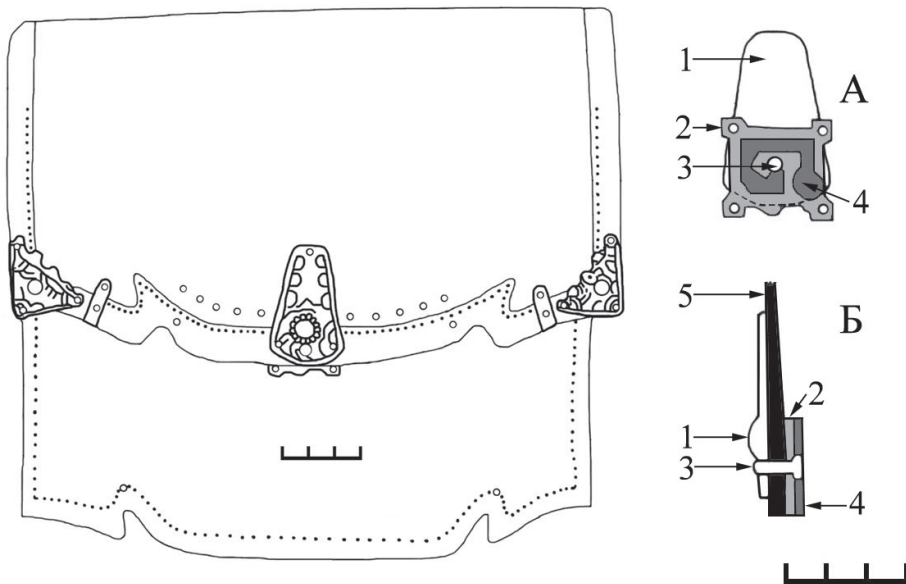

Рис. 3. Августинівки. Поховання № 118. Реконструкція шкіряної сумки і замка (а – лицева пластинка верхньої частини замка; б – рамка нижньої частини замка; в – заклепка з округлою голівкою; г – тонка пластинка під рамкою; д – шкіра клапана сумки. Шкіра, бронза, литво. XIV – початок XV ст.)

Фрагментарність звенигородської знахідки не дає змоги робити припущення щодо обрисів верхньої частини замка, тоді як власне форма та оздоблення останньої мали вирішальне значення для визначення походження аналогічних шкіряних сумок як окремої категорії аксесуарів. Не вдаючись до докладного огляду відомих різновидів металевих накладок верхньої частини затворного механізму, які походять, передусім, із пізньосередньовічних пам'яток Литви, варто відзначити тільки основні їх типи: птахоподібні, стилізовано птахоподібні, розеткоподібні, округлі та прямокутні з п'ятьма променями⁶.

Аналізуючи форму й оздоблення таких накладок, Є. Светікас пов'язав їх із християнською символікою⁷. Так птахоподібні накладки – пластинчасті й ажурні – передають птаха, який летить головою вниз (рис. 4 а, б). На думку дослідника, колір металу (білий) у поєднанні з формою означають білого птаха (голуба) – символ Христа, Святого Духа, неофіта, спасіння душі та непорочності. Доповнюють цей зміст п'ять заклепок уздовж накладки, що символізують п'ять ран, завданих Спасителеві на хресті. Пластинчасті накладки – найдавніші й датуються останньою декадою XIV – першою декадою XV ст.; ажурні з'явилися пізніше – в першій чверті XV ст. У 20–30-х роках XV ст. поширилися накладки стилізовано-птахоподібні, в основі яких був трикутник (рис. 5) чи п'ятикутник, а в центрі домінувала півсферична опуклість, символізуючи небесне склепіння, коло ж довкола неї означало Церкву і Бога. Мальовничо виглядали розеткоподібні накладки, які побутували в останній декаді XIV – першій чверті XV ст. (рис. 4 в). Загальну форму виробів із п'ятьма пелюстками Є. Светікас інтерпретував як перші грецькі літери імені І[sus] Х[ристос], готичну розетку з вісьмома пелюстками (рис. 4 г), відповідно до трактування числа вісім у християнській символіці, – як знак Воскресіння. До найпізніших належать округлі та прямокутні накладки з п'ятьма променями, що перебували в ужитку впродовж другої половини XV – першої чверті XVI ст., але окремі екземпляри траплялися і на початку XVII ст. (рис. 4 д). Розглядаючи особливості нижньої частини замка (прямокутну чи округлу рамку з внутрішнім гачком), Є. Светікас інтерпретував наріжні виступи як схематичне зображення грецької літери “X” – першої літери імені Х[ристос], а гачок всередині – соляний символ⁸ багатозначного змісту: Христос, непідвладність духовному зіпсуттю, вірність, душа, що оживляє тіло, і т. п.⁹

Звенигородську знахідку в культурному шарі можна датувати тільки загально в часових межах поширення подібних замків на шкіряних сумках.

⁶ Svetikas E. Lietuvos didžiosios... – S. 434–443.

⁷ Ejsdem. The Tertiaries in the Early Stages of Christianity in Lithuania: their Attributes in the Light of Archaeology // Medieval Europe. Centre. Region. Periphery: 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. – Hertingen, 2002. –

Vol. 2. – S. 411–414.

⁸ Ejsdem. Lietuvos didžiosios... – S. 658.

⁹ Janicka-Krzywda U. Patron – Atrybut – Symbol. – Poznań, 1993. – S. 208–209.

* Артефакт виявлено за допомогою металодетектора, яким додатково обстежували перший прошарок ґрунту, знятого з одного квадрата.

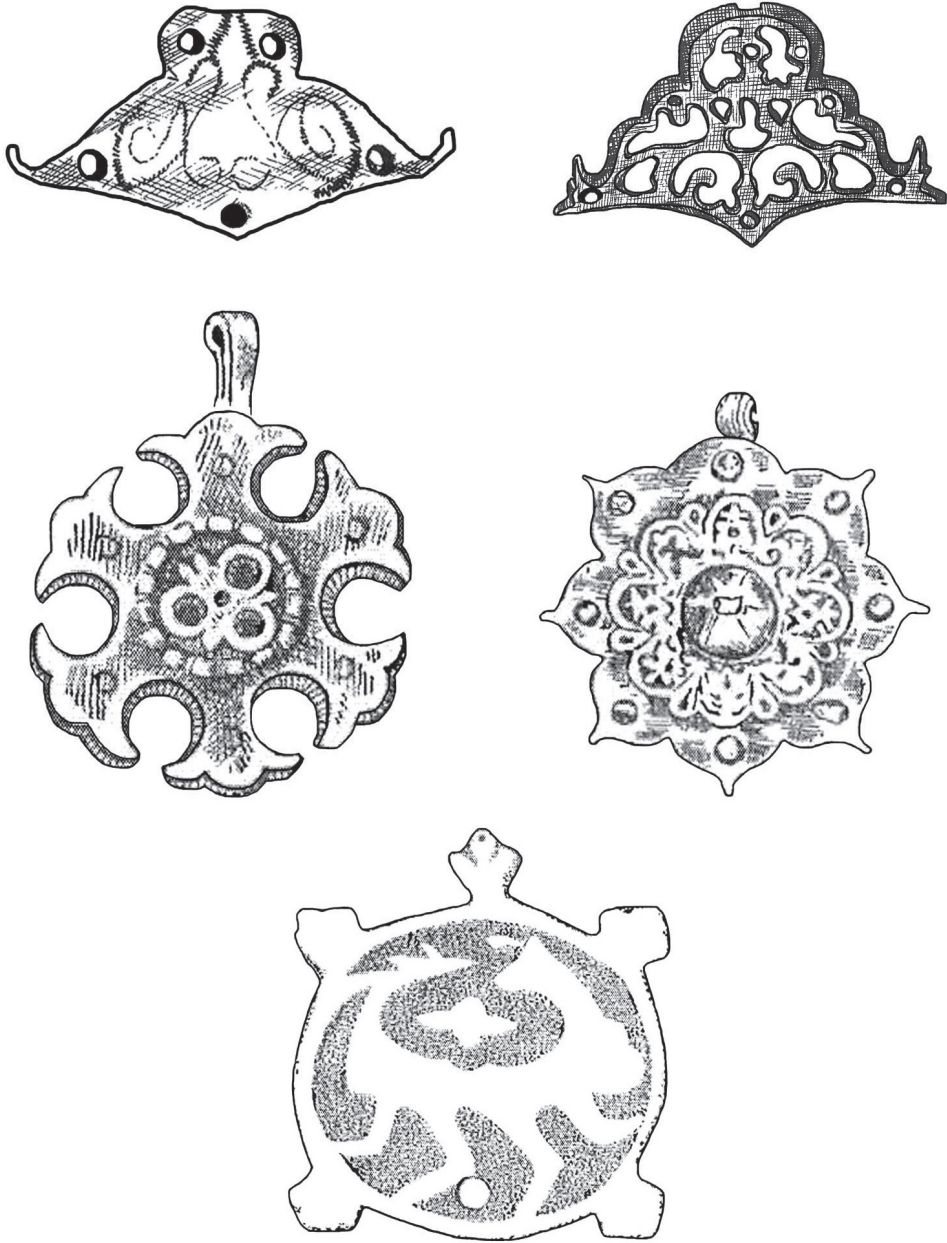

Рис. 4. Різновиди лицьових пластин верхніх частин замків. Литва. Кінець XIV–XVI ст.

Однак горщик, виявлений у тому ж квадраті і на тій же глибині*, дає змогу дещо звузити час.

Від горщика зберігся фрагмент нижньої частини аж до плічок (рис. 6). Посудину (інв. № 5493) виготовлено з добре відмученої глини з помітним домішком непросіяного дрібнозернистого піску і незначним вмістом перемеленого шамоту (у вигляді дрібних зерен червоного кольору) та сухої каолінової глини (у вигляді дрібних зерен білого кольору). Поверхня нерівна, горбкувата, шерехата; випал нерівномірний із сірими та коричневими плямами як зовні, так і зсередини, на зламі – чорного кольору; товщина стінок 8 мм; діаметр денця 90 мм. Це невеличкий приземкуватий горщик, особливості якому надає спосіб прикрашення поверхні. Плічка та придонна частина тулуба на усю збережену висоту оздоблені пасмами штампового орнаменту у вигляді скісних прямолінійних відрізків, укладених ялинкою. Загальні пропорції посудини, де висота лише на декілька міліметрів більша від діаметра денця, наближають її, радше, до мисок. Поєднання мископодібної форми і ялинкового штампового оздоблення притаманне для начиння, поширеного на теренах Центральної Європи у XIV – на початку XV ст. Цим часовим відрізком ми схильні датувати як фрагмент описаного горщика, так і нижню частину замка шкіряної сумки.

Металеві елементи (фрагменти замків, аплікація) часто зі шматками шкіри від сумок на території Литви виявлено, як правило, в похованнях, втім і на прикостельних цвинтарях. З Вільнюської дієцезії відомі знахідки найдавніших птахоподібних накладок, серед яких сумка з поховання № 60 при францисканському костелі у Вільнюсі (рис. 5). На думку Є. Светікаса, це пов'язано з діяльністю ордену святого Франциска, а власне, поширенням францисканської доктрини у світському середовищі, в результаті чого виникли осередки III ордену святого Франциска – терціаріїв. Статут для світських осіб був, зрозуміло, не настільки суворим, як для ченців, однак також передбачав дотримання аскетизму в щоденному житті. Цікавий у цьому контексті Венеціанський статут 1228 р., текст якого описує, зокрема, атрибути терціаріїв: "Їм дозволено носити шкіряні сумки, тільки зшиті просто, без жодної шовкової нитки"¹⁰. Так, шкіряна сумка в похованні всередині монастирського костелу аж ніяк не могла бути звичайним модним аксесуаром. Відомо, що в костелах (у криптах чи у піддолівкових могильних ямах) ховали тих, хто був тісніше пов'язаним з релігійним осередком. Особи, що вступали в ряди терціаріїв, часто заповідали навіть ховати їх у чернечому вбранні. Показовою щодо нього є шкіряна сумка із Данціга (польське: Гданськ), усю лицеву поверхню клапана якої вивпнює монограма "IHS" із вигнутими стійкою готичних літер (Гданськ, Археологічний музей).

Францисканці належали до однієї з найчисленніших чернечих спільнот, що в останній чверті XIV ст., одразу після хрещення Литви, розгорнули активну діяльність на її теренах. Вони заснували аж шість монастирів

* Начиння знайдено в траншеї 1а, кв. 16 і залягало на глибині з невеличкими

позначками 99,78–99,58 м.

¹⁰ Svetikas E. The Tertiaries... – S. 412.

Рис. 5. Вільнюс. Францисканська базиліка. Поховання № 60. Сумка. Шкіра, бронза, лит-во. Перша чверть XV ст.

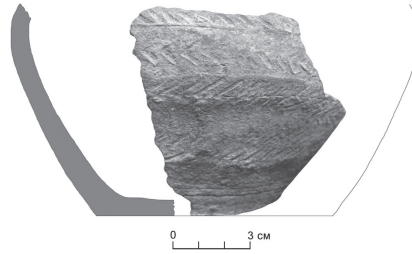

Рис. 6. Звенигород. Південна частина Окольного города. Фрагмент кружального горщика. Друга половина XIV ст.

(Вільнюс, Каунас, Асмена, Ліда, Дорогичин і Пінськ)¹¹, місійна діяльність яких поширювалась на усі землі у складі Великого Князівства Литовського, втім терени сучасної Білорусі та Волині¹². Це пояснює знахідки нижніх частин замків шкіряних сумок (аналогічних до звенигородського зразка), наприклад, у Полоцьку¹³, біля с. Докучіно (Крупський р-н Мінської обл.)*, у Володимирі на Волині¹⁴, Галичі¹⁵.

На галицькі землі францисканці прийшли у другій чверті XIV ст., де зклали 12 осередків, організованих у місіонерський вікаріат. Після середини XIV ст. у Львові засновано монастир Святого Хреста, який від часу виникнення кустодії (1387) набув статусу кустодіяльного¹⁶. Цей ранній етап місіонерської діяльності францисканців збігається з хронологічним відрізком, який охоплює період побутування застібки і горщика зі Звенигорода.

Водночас ареал знахідок описаних накладок на шкіряні сумки не обмежується територією Литви, Білорусі та Західної України. Відомі вони й на території Лівонії¹⁷, де виявлені в похованнях, що інтерпретуються як литовська

¹¹ Ibidem. – S. 411.

¹² У третій чверті XV ст. естафету перейняли францисканці обсерванти (бернардини), які впродовж наступних 300 років заснували 34 монастирі в Литовській провінції (до якої входив терен Білорусі) і 11 – на Волині в Руській: О. Wyszawski H. E. (OFM). Katalog Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie. – Lublin, 1961–1963. – S. 36–37.

¹³ Археологічні знахідки з асабістай калекції С. Л. Міхейкі. Каталог. Національний Полацький історико-культурний музей-заповідник. – Полоцьк, 2010. – № 253, 263, 270.

* Матеріал зберігається у музеї Інституту історії НАН Білорусі. За допомоги в пошуках матеріалу висловлюю глибоку вдячність завідувачеві відділу археології середньовічного періоду Інституту істо-

рії НАН Білорусі, доцентів, кандидатів історичних наук Вадиму Кошману.

¹⁴ Терський С. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 182–183. – Рис. 121,4. За неперевіреними даними, аналогічні застібки випадково знайдено у Вітебській, Брестській та Рівненській областях.

¹⁵ Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків: Львів, 1944. – рис. 70, 12.

¹⁶ Ks. Kantak K. Franciszkanie polscy. – Kraków, 1937. – Т. 1. – S. 273, 278; Trajdos T. M. Dominikanie i franciszkanie we Lwowie do 1370 r. // Dzieje Podkarpacia. – Krosno, 2001. – Т. 5: Początki chrześcijaństwa w Małopolsce. – S. 445–447; o. Sitnik A. (OFM). Bernardyni lwowscy. – Kalwaria Zebrzydowska, 2006. – S. 43 (з давнішою літературою).

¹⁷ Svetikas E. The Tertiaries... – S. 412.

інфільтрація до латгальського середовища. Три цікаві сумки походять із Новгороду Великого. Так, у межах Нутного розкопу в шарі початку XV ст. зафіксовано фрагменти сумки прямокутної форми, з клапаном і задньою стінкою кишені, скроєними з суцільного полотнища¹⁸. Клапан по кутах оздоблений окуттям; збереглася верхня частина замка, що, за систематизацією Є. Светікаса, репрезентує варіант стилізованих птахоподібних накладок. У шарі кінця XIV ст. від сумки зберігся сам клапан, пришитий до задньої стінки кишені; він трапецієподібної форми, з фігурно викроєним нижнім краєм¹⁹. Кути клапана мають окуття, на верхньому краї – пластина з кільцем для підвищення, на нижньому – верхня частина застібки у вигляді розеткоподібної пластини. Усі металеві елементи на клапані використано вдруге, найімовірніше, знято з іншої сумки. Лицеву поверхню клапана первісно оздоблював тиснений орнамент складної в'язі з фігурою ромба посередині. При переробленні сумки клапан обернули лицевою поверхнею на зворотній бік, а прикріплена пластина замка пошкодила й частково перекрила візерунок. Сумки з подібним клапаном є підстави вважати продукцією місцевої майстерні, оскільки виріб, тотожний за формою та оздобленням, знайдено неподалік, у сусідньому кварталі. Відмінність між обома предметами полягає лише в центральній частині декоративної композиції, де замість ромба витиснене стилізоване серце²⁰. На стилеву невідповідність металевих елементів тисненим деталям шкіряних сумок свого часу вказала Тетяна Варфоломеева, зазначивши, що “эти металлические детали первоначально предназначались не для сумок, а для других вместилищ”²¹. Насправді вони походили, все ж, від сумок, однак були пов'язані передусім із атрибутикою католицьких спільнот. У сумці з поховання № 118 на згаданому цвинтарі біля с. Августинішки був клубочок темної шерсті й повністю зітліле зернятко²². З огляду на інтерпретацію самої сумки, її вміст, очевидно, не треба ототожнювати з язичницькою обрядовістю. Натомість у християнській символіці ці предмети наділені своїм глибоким змістом, безпосередньо пов'язаним зі смертю і воскресінням. Так, нитки символізують людське життя, а зерно – воскресіння, даліше життя у новій іпостасі після смерті на землі²³.

У міру виявлення нових зразків таких символічних застібок від шкіряних сумок виникає запитання: як далеко на схід сягає ареал їх поширення. Достовірна знахідка, що окреслює східну межу використання розгляданих артефактів, – нижня частина замка (округла з гачком всередині – тип II за Є. Светікасом), знайдена у Твері в межах Затьмацького посаду. Предмет походить з культурного шару XV–XVI ст. й інтерпретований як поясна нашивна бляшка²⁴.

¹⁸ Гайдуков П. Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп. – Москва, 1992. – Рис. 92.

¹⁹ Там же. – Рис. 91 а, б.

²⁰ Колчин Б. А., Рыбина Е. А. Раскоп на улице Кирова // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – Москва, 1982. – Рис. 30,1.

²¹ Варфоломеева Т. С. Металлические

детали кожаных футляров XI–XV вв. из раскопок в Новгороде // Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Новгород, 1994. – С. 175.

²² Берга Т. Литовские элементы... – С. 427.

²³ Janicka-Krzywda U. Patron... – S. 174, 207.

²⁴ Солдатенкова В. В. Металлические детали одежды и украшения в городском костюме XV–XVI вв. (По материалам

Якщо й надалі дотримуватися думки про зв'язок замків із християнською символікою на шкіряних сумках з місіонерською діяльністю францисканців, доведеться припустити, що останні проторували шлях аж до пізнішої Московської держави. Щоб це стверджувати, артефактів наразі недостатньо*. Проте в цьому контексті варто взяти до уваги відомості про перебіг подій, пов'язаних із часом Лжедмитрія I. Коли Марина Мнішек після вінчання з Дмитрієм Самозванцем, вирушила у 1606 р. до Москви, у складі її кортежу була група францисканців обсервантів (бернардинів) на чолі з Бенедиктом Гонсьорком. Вони їхали в далекий край з чітко визначеною місіонерською метою. Чи вдалося бернардинам досягнути якихось успіхів, заснувати осередки III ордену святого Франціска – не відомо. Хоча знахідки застібок могли би свідчити про певний поступ у цьому напрямі, місія закінчилася повним крахом. Одного з братів ув'язнили в Москві, шістьох інших разом із Б. Гонсьорком – у Ярославлі, де останній і помер²⁵. Крім того, потрібно враховувати й присутність іноземного контингенту в міському середовищі Московської держави. Втім, у чому, зокрема, переконують згадані новгородські знахідки, такі металеві елементи могли “подорожувати” й самі, без своїх “історичних носіїв” – францисканців, можливо, лише як данина естетичним віянням у модних тенденціях шкіряних аксесуарів.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що наявний речовий матеріал дозволяє виділити в межах такої групи аксесуарів, як шкіряні сумки, різновиди застібок із християнською символікою і віднести їх до окремої категорії ритуальних атрибутів. Відмінності у способах виконання складових елементів замка при незмінній формі свідчить, що не існувало якогось одного центру їх виготовлення. При цьому походження знахідок нижніх частин застібок на значній території, радше, вказує на продукування у місцевих майстернях. Водночас локалізація замків визначає територію і напрями поширення такого явища в релігійній культурі, як терціарство. Це не масовий рух, тому годі сподіватися численних артефактів. Як свідчить стратиграфія і періодизація об'єктів, відповідні символічно-ритуальні сумки були поширені, здебільшого, на ранніх етапах проголошення францисканської ідеї на місіонерських просторах Східної Європи у другій половині XIV – на початку XVII ст. Надалі цей атрибут виходить з ужитку. У світському середовищі впродовж XVII–XVIII ст. активно пропагували численні релігійні братства, для членів яких замість громіздких та незручних сумок введено нові атрибути – компактні й вишукані парамани.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

раскопа 56 на территории Затьмацкого посада г. Твери) // Краткие сообщения института археологии РАН. – Москва, 2008. – Вып. 222. – С. 158. – Рис. 4,8. Користуючись нагодою, висловлюю щире подяку старшому науковому співробітнику Інституту археології Російської академії наук, кандидату історичних наук Тетяні Сарачевій за допомогу в по-

шуках матеріалу.

* Щоправда, за неперевіреними інтернет-даними, аналогічні застібки, як випадкові знахідки, виявлено поблизу Рязані та Москви.

²⁵ O. Wyczański H. E. (OFM). Klasztor Bernardyński w Polsce w jej granicach historycznych. – Kalwarija Zebrzydowska, 1985. – S. 623.